

Образи фантастичних істот у декорі одягу сіверськодонецького населення V–IV ст. до н.е.

Однією з найяскравіших складових скіфської культури є мистецтво “звіриного стилю”, репрезентоване зображенням різноманітних тварин на предметах озброєння, кінського спорядження, культу, одягу, прикрасах тощо. Серед відтворених майстрами образів чільне місце займають фантастичні істоти. На початок 80–х років минулого століття О. І. Шкурком було враховано 399 подібних зображення з 59 комплексів Лісостепової Скіфії¹. Однак упродовж тривалого часу пам'ятки сіверськодонецького локального варіанту залишалися чи не єдиним культурно–територіальним утворенням Скіфії, де подібні знахідки були повністю відсутні, немовби підтверджуючи правомірність тези про культурну периферійність даного регіону.

Подібну думку спростували розкопки останніх років, насамперед Пісочинського курганного могильника, матеріали якого, поміж інших, суттєво поповнили і вибірку виробів із зображенням фантастичних істот, образи яких найбільш повно репрезентовані на золотих аплікаціях, що прикрашали жіночий одяг і головні убори, та представлені наступними персонажами.

1. Поліморфна істота, що поєднує у собі кілька морфологічних елементів (антропо–, орніто– та зооморфізм, а також рослинне начало). Є центральним персонажем орнаментального сюжету двох золотих пластин парадного головного убору з поховання 1 кургану №8 Пісочинського могильника (Рис.1, 1, 2). Має вигляд істоти з жіночою головою, розгорнутими догори крилами, пір'ястим тулубом та хвостом, нижніми кінцівками у вигляді витких рослинних пагонів, що відходять від нижньої частини тулуба по обидва боки, закінчуючись пальметками та двома гіпокампами, що немовби виростають з пагонів. Семантично і, навіть, “анатомічно” гіпокампи нерозривно пов'язані з центральним персонажем, в той же час вони репрезентують цілком самостійний іконографічний образ, який доцільно розглянути окремо. На голові істоти розширений догори конічний калаф (?) з широким верхом та горизонтальним рядом округлих випуклин у нижній частині. Талію стягнуто широким паском.

Повністю аналогічна за іконографією істота зображена на золотій метоїді з Куль–Оби², дуже близькі — на пластині кістяного гребню з Гайманової Могили³, а також на медальйох серії се-

режок з курганів біля с. Бутори у Молдові⁴, №8 поблизу с. Тягинка на Херсонщині, №5 біля с. Мар'янівка на Миколаївщині⁵. Іконографія подібної істоти дещо відходить від “канонічного” образу змієної богині. С. С. Бессонова підкреслює тісний зв'язок подібної хтонічної істоти з виразними рисами сирени — демона смерті з поховальними культурами⁶. В той же час є беззаперечним і зв'язок цього образу з міфічною прародительською скіфів та сприйняття його як загальноновизнаного символу родючості.

2. Гіпокампи. Зображені на цих же пластинах по обидва боки від поліморфної істоти (Рис.1, 1, 2). У гіпокампів довга тонка мор-

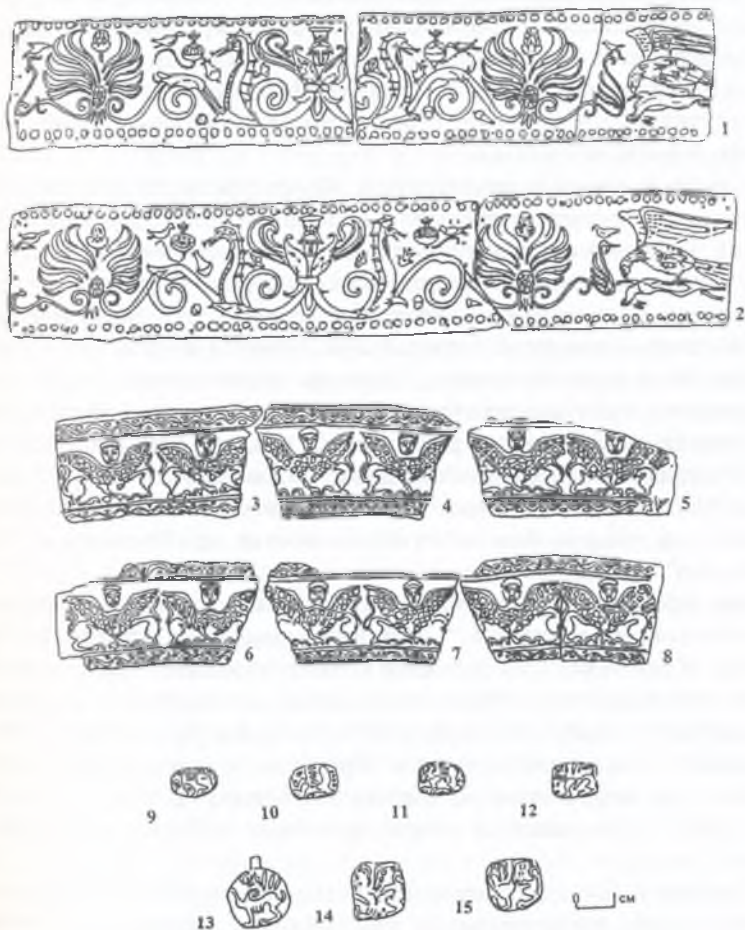

Рис.1: Пластини з поховань

да з роззявленою пащею. На кінці верхньої щелепи стирчить вгору короткий ріг (?), від нижньої опущена донизу довга “борідка”. Вузька вигнута шия плавно переходить у тулуб зі складчастим черевцем. На спині, від маківки голови до самого низу, гребінь з гострими шипами та перепонками поміж ними.

Повністю аналогічні істоти зображені на тій же метопіді з Куль—Оби, де вони різними дослідниками інтерпретовані як гіпокампи⁷, грифони⁸ чи морські чудовиська⁹. Найбільш зважене перше визначення, хоча під терміном “гіпокамп” об’єднують різноманітні іконографічні образи, на що вже звертали неодноразово увагу¹⁰. Істота на пісочинській пластині за своїми рисами наближається до так званого “гіпокампа—морському коника”¹¹ і близька за іконографією до гіпокампів, зображених на куль—обській бляшці та срібному кіліку з Чмиревої Могили¹².

Присутність на пластині гіпокампів підкреслює тісний зв’язок змієдів з водною стихією.

3. Сфінкси з подвійним тулубом. По шість подібних істот зображено на двох золотих пластинах головного убору (курган №8, поховання 1), кожна з яких розрізана на три частини (Рис.1, 3—8). Сфінкси сидять у геральдичній позі, головою у фас, від якою по обидва боки відходять розташовані у профіль тулуби. Риси обличчя схематичні, виконані у традиції так званої маски. Виразна частина тулуба з задньою лапою. Передні лапи кожної пари тулубів перехрещені, лапа лівого тулуба завжди перекриває лапу правого. Вище спини розташовано розкриті та підняті вгору крила, пір’я яких імітовано за допомогою двох рядів опуклих квадратиків. Хвости також підняті вгору та зігнуті посередині у бік голови. У крайніх на пластинах сфінксів хвости закінчуються “багатопір’яною” китицею.

Образ сфінкса з подвійним тулубом мав значне поширення у давньогрецькому мистецтві¹³. Бляшки з подібною істотою знайдено в Солохії, Куль—Обі, Товстій Могилі та інших пам’ятках, але відомі і пластини головного убору з повністю аналогічним орнаментом (Чортотлик¹⁴, курган №8 групи П’ять братів Єлізаветівського могильника¹⁵). Іноді зображення сфінксів з подвійним тулубом поєднано із зображенням змієної богині (Олінф, можливо, Куль—Оба)¹⁶. Пісочинська тіара доповнює вибірку подібних випадків.

4. Грифони. На пластинчастій аплікації репрезентовані виключно одиночними зображеннями, які за іконографією можна поділити на дві групи. До першої належать зображення “лежачих” грифонів з підігнутими лапами на дрібних бляшках підовальної чи

підпрямокутної форми. У всіх грифонів відсутня шиї та опущена донизу голова.

У грифона на бляшках з кургану №2 (19 екземплярів) ледь помітний дзьобик та маленьке округле вушко (Рис.1, 9). Позаду голови стилізоване зображення крила істоти у вигляді двох гладеньких вертикальних смужок. Вздовж спини, до самого низу ланцюжок дрібних опуклих цяток, що, ймовірно, символізує продовження розгорнутого крила, гребінь чи піднятий догори хвіст.

Бляшки з близьким за іконографією зображенням істоти походять з кургану Баби¹⁷, №5 могильника Осняги¹⁸, Малого Чортотлика¹⁹ та багатьох інших пам'яток. Більшість дослідників вбачає у подібних зображеннях лева або, більш загально, хижака, але досить виразний дзьобик простежується на всіх пісочинських аплікаціях, що дає змогу наполягати на запропонованій інтерпретації.

Голова у грифона на бляшках з кургану №25 (8 екземплярів) плавно переходить у виразний, загнутий та опущений донизу дзьоб з чіткою восковицею (Рис.1, 10, 11). Маківка голови ледь заострена, від потилиці донизу відходить короткий ріг. Між головою та задньою частиною тулуба стилізоване зображення крила у вигляді ланцюжка опуклих прямокутників. Вертикальним ланцюжком подібних дрібних цяток вздовж спини передано хвіст істоти. Задня лапа має видовжені пропорції, на кінці роздвоєна, передня коротка та масивна, двома рисками підкреслено її багатопалість. Іконографія грифона досить оригінальна, прямі аналогії відсутні.

У грифона на бляшках з кургану №32 (2 екземпляра) низько опущена голова майже торкається дзьобом лапи (Рис.1, 12). Від потилиці догори відходить тонкий короткий відросток: вухо або ріг. Підняті догори розкрите крило та короткий, ледь зігнутий у бік голови хвіст. Як і у попередньому випадку, повні іконографічні аналогії подібним грифонам невідомі.

Другу групу репрезентують зображення грифонів з довгою шиєю та піднятою вгору передньою лапою. У грифона на медальйоні (Рис.1, 13) з кургану №29 (підвіска сережки або намиста) задня та одна передня, повністю випрямлена нога знаходяться на "землі", інша передня нога піднята високо догори. Від шиї відходить тонкий петлеподібний відросток, вище якого знаходиться розвернута до спини кругла голова з напіввідкритим дзьобом. Над спиною чотири вертикальні відростки, що символізують розгорнуте догори крило грифона три прямі і гладенькі та один, що ближче до голови, звивистий, з короткою косою поперечиною посередині. Короткий хвіст піднятий догори та загнутий досередини.

На грудній клітці рельєфом підкреслено декілька ребер.

Цілком ймовірно, що на іконографію подібного образу певним чином вплинули боспорські статери кінця IV ст. до н.е. із зображенням на реверсі левоголового грифона з колоском²⁰.

Інший іконографічний варіант репрезентований на двох бляшках підквадратної форми з курганів №№ 29 та 32, що виготовлені єдиним штампом (Рис.1, 14, 15). Крацій стан збереженості бляшки з кургану №32 дозволяє прослідкувати більш детально окремі риси істоти. Грифон зображений у профіль вліво. Кругла голова з опуклим оком у центрі посаджена на вузьку та довгу, з помітним потовщенням посередині, шию, розвернута у бік хвоста та опущена роззявленим дзьобом донизу. Від спини відходить підняте догори розгорнуте крило, пір'я якого імітує короткий ланцюжок опуклих квадратиків. Тонкий короткий хвіст піднято догори та загнуто назовні. Передня лапа піднята догори.

Повні іконографічні аналогії відсутні, за деякими рисами (форма крила, задньої частини тулуба та хвоста) досить близький грифон на бляшках Дар'ївського кургану²¹.

Безперечно, золоті аплікації, прикрашені зображенням різноманітних фантастичних істот, були віддзеркаленням не лише моди чи торгівельних зв'язків місцевого населення, а і його світоглядом, вплив на який загальноскіфських традицій добре простежується не лише на елементах одягу, а й предметах озброєння, кінсько-спорядження, культу тощо.

¹ Шкурко А. И. Фантастические существа в искусстве Лесостепной Скифии // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1982. — С.3-9.

² Мирошина Т. М. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV-III вв. до н.э. // СА. — 1981, — №4. — С.66, рис.9, 4.

³ Яковенко Э. В., Бидзиля В. И. Гравированные костяные пластины из "Гаймановой Могилы" // Проблемы античной истории и культуры. — Ереван, 1979, с.457-463, рис.А.

⁴ Мелюкова А. И. Раскопки курганов у с. Буторы // АО 1972 г. — М., 1973, с.413.

⁵ Білан Ю. О., Солтис О. В. Скіфські кургани поблизу с. Мар'янівка на Миколаївщині // Археологія. — 1998, — № 1. — С.92, рис.6, 2.

⁶ Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983, — с.94.

⁷ Мирошина Т. М. Указ. соч., с.52.

⁸ Ключко Л. С. Скифские налобные украшения VI-III вв. до н.э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982, с.42.

⁹ Уильямс Д, Огден Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V-IV века до н.э. — СПб., 1995, с.142, 143.

- ¹⁰ Мелюкова А. И. Краснокутский курган. — М., 1981, с.42; Бессонова С. С. Крылатый конь-гиппокамп-морской конек и скифский Посейдон // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Т.ХІ. — С.25-30.
- ¹¹ Бессонова С. С. Крылатый конь... С.26.
- ¹² Копейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика. — Л., 1986, с.47, 48, рис.17; Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-II вв. до н.э. // САИ. 1970. — Вып.Д.1-27. — С.21, табл.ХV.
- ¹³ Копейкина Л. В. Указ.соч. — С.56.
- ¹⁴ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. — К., 1991, с.202, 203.
- ¹⁵ Скрыпник Т. А. Головной убор скифянки из Елизаветинского курганного могильника // Донская археология. — 1999, № 2. — С.78, 79.
- ¹⁶ Копейкина Л. В. Указ.соч., с.56.
- ¹⁷ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н.э. // САИ. 1966. — Вып.Д.1-27. — С.22, 58, табл.ХХП, 4.
- ¹⁸ Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу на Ворсклі // Археологія. — 1961. — Т.ХІІІ. — Рис.6, 18.
- ¹⁹ Мозолевский Б. Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987, с.72, рис.6, 22-25.
- ²⁰ Анохин В. А. Монетное дело Веспора. — К., 1986, с.140, табл.2, 91; 3, 97, 109, 115, 116.
- ²¹ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — Т.2. — СПб, 1894. — Табл. X, 6.